

Terminas prie termino. VI

JONAS KLIMAVIČIUS

Núokana, O NE cikutà

Botanikams jau daugiau kaip šimtas metų aišku, kad *nuokana* – yra Lauryno Ivinskio naujadaras. Ivinskio žodynų naujadarų gausumą prieš pusšimtį metų yra pastebėjęs ir parodęs Jonas Kruopas (Kruopas 1998: 193, 195–196). Ir pats jau seniai – dirbdamas *Lietuvių kalbos žodyno* darbą – Ivinskį įsidėmėjau kaip nuoseklų svetimybių ir tarptautinių žodžių lietuvintoją ir net beatodairišką egzotizmų keitėją. Per Albinos Auksoriūtės disertacinius straipsnius (Auksoriūtė A. 1995: 58–65; 1997, 33–39; 2000, 48–57; 2001, 95–111; 2002, 95–102; 2003, 135–142, 2004, 127–149, 2007, 72–91; 2008, 132–141) plačiau susipažinęs su Ivinskio naujadaros užmojais ir rezultatais (net labai gausiūs visiškai individualios ir sunkiai suvokiamos ar visai nesuvokiamos motyvacijos), tos naujadaros tam tikra sėkme, taip pat pastangomis jo rankraštinius tinkamesnius naujadarus dabar įtvirtinti, susimąstai: toks drąsus, viltingas darbas, toks gyvas, gaivus šaltinis lietuvių kalbos priespaudos laikais ir tokia sausra, džiūtiis dabar – laisvės metais...

Mano šis mažytis žingsnelis be tikrai teorinio tikslo – įrodyti, kad *nuokana* yra Ivinskio naujadaras, ir parodyti jo darybos būdą, semantinę motyvaciją, iš dalies ir etimologiją – turi ir praktinį – baigti įtvirtinti *nuokaną* visose lietuvių kalbos vartosenos srityse (ne tik botanikos nomenklatūroje), nes šito dar nepasiekta, gal ir nesirūpinta.

Prie *nuokanos* priėjau ne per jos darytoją Ivinskį, o visai netyčia. Tai buvo 1981 metais – Juozo Glinskio drama *Cikuta – Sokratui*. Seniai žinota, kad Atėnų teismas Sokratą nuteisęs myriop ypatingu, nors švelnesniu būdu – ne nustumti nuo uolos, o išgerti *nuodų*. Čia – išgerti kažkokios *cikutos*. Kas čia yra *cikuta*? Vargu ar aiškinosi rašytojas. O netrūksta nurodymų, kokių nuodų išgėrė Sokratas, pvz.: Во времена Сократа ну-

говоренный к смерти в назначенное время выпивал чашу растертой ядовитой цикуты (болиголов) Нерсисяну 1977: 139. <...> išgėrė cikutos nuodų taurę Ksenofontas 1993: 12. <...>, mūsų laikais Sokratui nereikėtų išgerti maudos sulčių, <...> Ruso 1979: 30. <...> mirtis nuo nuokanos nuodų taurės <...> Averincevas 1989: 188. Ir tai ne tik Sokrato atveju, pvz.: *Suprantama, kur kas saugiau sulinkusiam batsiuviuoti, negu iš aukso taurės į sveikatą gerti vyną, maišytą su nuodais – nuodingąja nuokana ir kurpele* Lukianas 1975: 89. Kuris nurodymas tikras? *Nuokana (Cicuta)* ir *mauda (Conium < gr. koneion)* yra tos pačios skėtinių (dabar – salierinių) šeimos gana panašūs augalai, abu nuodingi, tik nuokana (rūšis *nuodingoji nuokana – Cicuta virosa*) ne visa, o vien jos šaknys, mauda – visa (ypač vaisiai); skirtingos ir augavietės: nuokanų – vandens telkinių pakrantės, papelkia, šlapios pievos, maudų – dykvietės, sodybvietės, panamės, patvoriai. Jų panašumą liudija ir kai kurių kalbų vardai: vok. *Schierling* – mauda, *Wasser schierling* (bet ir *Wüterich*) – nuokana, angl. *poison-hemlock* – mauda, *water-hemlock* (bet ir *cowbane*) – nuokana. Rusai stengiasi skirti: nuokana – *вех* (lenk. *wiechon*), *цикута*, mauda – *болиголов, омэг*. Taigi botaninis skirtumas aiškus, o ko iš tikrųjų išgėrė Sokratas, turėtų aiškintis klasikinės filologijos specialistai. Čia svarbu pasakyti tik tai, kad *cicūta* – tai ne tik *nuokana*, bet ir šiaip *nuodai* (LoLieŽ 2007). Todėl Nersesiano *цикута (болиголов)* gali reikšti ne sinonimus: *цикута* – nuodai, o *болиголов* – konkretinimas: mauda. Kita vertus, gali, bet nebūtinai: „*cicuta* vardu romėnai vadino nuodingą augalą *Conium maculatum*“ LBŽ 1938 (todėl klasikinės lotynų kalbos žodyne *cicūta* – 1) *болиголов, цикута* Дворецкий 1986), tik mokslinėje botanikos nomenklatūroje – priešingai. Ta žodžio *cicuta* priešybė – „mauda“ ir „nuokana“ – ir dar bendroji reikšmė – „nuodai“ – yra nepakeičiami faktai, tik reikia saugotis juos suplakti. O ko tikrai išgėrė Sokratas (ir kodėl graiko Sokrato gerti nuodai vadinami vėlyvu – Horacijaus, Plinijaus Vyresniojo – lotynišku žodžiu) turėtų aiškintis klasikinės filologijos specialistai.

Laurynui Ivinskiui jo gyvenamas metas ir aplinka – artimoji ir bendroji (be Vilniaus universiteto, paskui ir su spaudos draudimu) – jam, lietuvybei ir lietuvių kalbai, pačiai jos gyvasčiai buvo labai nepalankūs: priešaušris buvo, bet tai – ilgōs nakties priešaušris... Tačiau jam netrūko dėkingų ir rūpestingų darbo palikuonių. Ne vienas Ivinskio naujadaras

iš netrumpos užmaršties perimtas pateko į 1906–1907 m. Povilo Matulionio veikalą *Žolynas*, kai po *Aušros* jau skambėjo Vinco Kudirkos *Tautiška giesmė* ir Maironio *Jaunoji Lietuva*. Tarp jų ir kalbamasis žodis: *Cicuta* L. – *nuokana* Iv[inskis] – *вехъ – szalej, cykuta* Matulionis 1906–1907. Kad tai Ivinskio naujadaras, Matulioniui jau buvo aišku. Galima tik patvirtinti, kad iki Ivinskio jokiamе lietuvių kalbos šaltinyje – nei tarmėse, nei raštuose – *nuokana* (LKŽ VIII 1970) nežinoma. Kada ir kuriame iš gausių Ivinskio veikalų pirmą kartą pavartota *nuokana* – šis atradimo džiaugsmelis paliekamas ivinskininkams, dabar žinoma tik tai, kad dar 1858 m. *Genaveitės* vertime Ivinskis vartoja žodį *cikutas* ir išnašoje pateikia jį kaip botanikos terminą: *Cikutas marinamasis. Cicuta virosa. Szalej jadowity* Ivinskis R 1995: 285. *Nuokana* pateko į J. Barono žodyną: *vexa – nuokana* RLŽ 1924. Matulionio *Žolyne* rūšis *Cicuta virosa* Lin. įvardijama priešdėliniu terminu *nuokana garlė* Jac[oby]. 1938 m. Botanikos žodyno komisijos sudarytas ir išleistas *Lietuviškas botanikos žodynas. I dalis* teikia *Cicuta virosa* L. – *giftiger Wesserschierling – вех ядовитый – szalej jadowity – velnirutks* norminį lietuvišką pavadinimą *nuodingoji nuokana*, taip pat regioninius sinonimus ir neprigijusius naujažodžius – *morkelės* Seinai, *morkiukai* Tauragė, *mirštamukai* K. Grinius, *smertkvynis* J.–A. Pabrėža, *vandens maudas* J.–A. Pabrėža, F. Kuršaitis, *šelmis tručyzninkas* J. Fiedorowicz (1851). Botanikos terminijos reikalas galutinai atliktas – kapitalinė *Lietuvos flora* (6 t.), 1998 m. *Botanikos vardų žodynas*, enciklopedijos čia jau neturėjo vargo.

Kitaip buvo su tarptautinių žodžių žodynais. TŽŽ 1936 daugiausia „buvo naudojama geriausiai tos rūšies žodynais prancūzų, vokiečių, rusų, lenkų ir anglų kalbomis“ (5–6), todėl į rengėjų akiratį lengvai galėjo patekti lenk. *cykuta*, rus. *чукыма*, o ne *nuokana* (iki LBŽ 1938 dar buvo 2 metai)... Taigi ir pateikta: *cikuta* (lot.) – „labai nuodingas skėtinių giminės augalas“. Verstiniai TŽŽ 1951 ir 1969 žengė pusę žingsnio į priekį, pusę į šalį: *cikutà – nuodingoji nuokana* (toliau aiškinimas), taigi daryk kaip žodynas: vartok *cikuta*, žinok, kad tai *nuodingoji nuokana*; bet kam ji, jei teikiama *cikuta*? Tik DŽ 1972 rasi: *nuokana* – bot. „skėtinių šeimos vaistinis augalas“ (*Cicuta*): *nuodingoji nuokana (Cicuta virosa)*. Nieko normiškiau nei DŽ 1993, DŽ 2000, nei TŽŽ 1985, TŽŽ I 1999. Tik TŽŽ 2001 *cikutà* (lot. *cicuta* – nuodingo augalo vardas) *ntk.*, **nuokana** – „<...>“.

Taigi lieka du darbai – per norminamąją leksikografiją ir kitais būdais *cikuta* visai išgyvendinti, o kad tai lengviau pavyktų – paaiškinti *nuokanos* darybą ir motyvaciją.

Žem. *nukanoti* turėčiau būti žinojęs iš pat studijų pradžios – veikiausiai iš tada populiaraus Laurynui Ivinskiui priskirto eiliuoto humoristinio pasakojimo *Smetonas: Nebibusiu asz tajp smajlus, kad tajp nukanoja, / Pasiklausidama dwases kada tajp nuotwoja* LLIChrest 1957: 406 (*Nebe-būsiu aš taip smailus, kad taip nukanojo* Ivinskis R 1995: 36). *Nukanojo* paaiškinta: nuplakė, sumušė (406), visos knygos *Žodynėlyje: nukanoiti* – nukamuoti, nuplakti, sumušti. Tai nėra vienintelis Ivinskio šio žodžio vartojimo atvejis, pvz.: *Nebatsižvilgėdamas bėgo vilkas, <...>, bijodamas, kad oželis su savo šeimyna paskui negintųs, o sugavęs, kad nenukanočiau* Ivinskis R 1995: 23. Žodžio *nukanoti* ir *kanoti* LKŽ V 1959 ryšys man paaiškėjo gal prieš porą metų, bet dabar susirengus rašyti sužinotas daug ankstesnis Berndo Gliwos straipsnis panašia tema (Gliwa 2002).

Nuodingasis (beje, ir vaistinis – homeopatinis) augalas *nuokana* nėra nei „gan senyvos kilmės“ žodis, nei nežinomų „botanikų naujadaras“ (Gliwa 2002), o Lauryno Ivinskio galūnės vedinys iš *nukanóti*, žem. *nukānóti* 1. tr. „nukamuoti; nužudyti, užmušti“ (plg. *kanóti*, žem. *kānóti* 1. „naikinti, žudyti; kamuoti, kankinti“: *Bekanódamas nukanósi arklius kaip ponas žmones* A. Juškos žodynas, *iškānóti* 1. „išnaikinti, išžudyti“ Šatės, *užkānóti*, „užmušti“ Kuliai); vak. dz. ir ryt. aukšt. *kanóti* 2. intr. „merdėti, leistis, mirti“ Punkskas, Lazdijai, *nukanóti* 2. „numirti“ Būdvietis (Lazdijų r.), Antalieptė. Taigi *kānóti* ir *nukānóti* yra ne tik vienos tarmės, bet ir chrestomatinės senosios literatūros žodis – ne be reikalo Danutė Petkevičiūtė – kartu su *nutvoti*, *švaistyti* – jį apibūdina kaip Ivinskio originaliosios poezijos vaizdingąjį veiksmažodį (Petkevičiūtė 1988: 205).

Naujadaras kilmei etimologija nereikalinga, bet darinio *nuokana* motyvacijos aiškumą galėtų padidinti su *kanoti* 3. (Rumšiškės) aiškiai giminiškas aukšt. ¹*kanėti* „alkti, maža valgyti; prastai vilkėti, save skriausti (turinti)“: *Mūsų šunelis kāna, kāna per visą dieną* Salamiestis. *Mano tėvai nesikanėdavo: gerai valgydavo* Bagotoji. *Kiaulės iškanėjo, perdien nešertos* Dusmenys (nors ¹*nukanėti* „nusibaigti“ Palanga yra žemaičių), *kanybà scóm niek*. „sudžiūvėlis, sausas žmogus arba gyvulys“ Jonas Jablonskis (Veliuona),

kanypà: *Kanypa yra liesa maža žmona* A. Juškos žodynas, taip pat *nukanėkoti* „nugalabyti, nužudyti“ Joniškėlis, *kanýkoti* „kankinti, naikinti“ Pašvitinys, Linkuva (LKŽ V 1959).

Kānóti ir *kanėti* skirtingi priešdėliai – ne tik *nukānóti*, *nukanėti* (taip pat *nukanėkoti*), bet ir *iškānóti*, *užkānoti*, *iškanėti* (taip pat *iškanýkoti*) – labiausiai kalba prieš Gliwos antrosios versijos – *nuokana*: *náukoti* „kankinti, kamuoti“ Viekšniai, Lazdynų Pelėda (LKŽ VIII 1970) – galimybę (nekalbant jau apie didelius fonetikos sunkumus). O pirmąją – tikrąją – kilmės versiją remia ne tik Gliwos minimas lenk. *konać* „merdėti“ (o ne „būti mirštant“!..), rus. *до-конать* „pribaugti, nugaluoti“, bet ir *к о н-еу* „galas“ (etimologai aiškina, kad jam giminiškas ir *н а-ч а-ло* „pradžia“). Taigi labai taiklus *nukanoti* aiškinimas – nugaluoti (Ivinskis R 1995, Žodynėlis).

Svarbiausia, kad *nuokana* – galūnės vedinys iš *nukanoti*, o ne iš *kanoti* ir priesagos *nuo-* (taip rašo Gliwa). Nuolat sakoma, kad darybos negalima painioti su žodžio sudėtimi, bet vis klumpama.

Nuokanos analogija rodytų, kad *núōdas* veikiau yra ne iš *nuduoti* 13. „nunuodyti“ tik A. Juškos žodynas (LKŽ II₂ 1969), nors iš *apduoti* 2. „užduoti nuodų“ – apdavaĩ 2. „nuodai“ Vajasiškis, o iš *apduoti* 2. || „pakerėti (kokiomis žolėmis)“: *Sėdžiu kaip apduotas* Karsakiškis (LKŽ II₂ 1969) – *apdavaĩ* 1. „įvairios žolės, priemonės, kuriomis kas apduodamas, pakerimas; apypenai“ Dusetos, A. Juškos žodynas (LKŽ I₂ 1968). *Nuodas* veikiau yra iš *nudėti* 9. „užmušti, nužudyti“ || refl. „nustipti, išdvesti“: *Du paršiukai auga gerai, o vienas nusidėjo* Karsakiškis (LKŽ II₂ 1969).

IŠVADOS

Lauryno Ivinskio naujadaras *nuokana* į mokslinės botanikos nomenklatūrą pateko per 1906–1907 m. Povilo Matulionio *Žolyną* ir galutinai įtvirtintas 1938 m. *Lietuviškame botanikos žodyne*. Klasikinėje lotynų kalboje *cicuta* yra augalas *mauda* ir apskritai *nuodai*, o mokslinėje botanikoje, nors panašus, bet kitas – *nuokana*. *Nuokanos* įtvirtinimas visoje lietuvių kalbos vartosenoje neleistinai užtrukęs. *Nuokana* norminamojoje leksikografijoje atsiranda tik 1972 m. – *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*, o *cikuta* tik 2001 m. *Tarptautinių žodžių žodyne* pažymėta *ntk.* (neteiktina), pakaitas – *nuokana*. Vertimuose vis dar pasitaiko *cikuta*, Sokratas esą išgėręs tai *nuodų*, tai *cikutos*, o jei lietuviškai – tai *maudos*, tai *nuokanos*. Kodėl graikas Sokratas išgėrė lotyniškų *cikutų* (daugiskaita!

plg. *ramunėlių*) ir apskritai ko iš tikrųjų – *maudy* ar *nuokany*, turėtų aiškintis klasikinės filologijos specialistai, o ne botanikos terminologai. O kad augalo vardas *nuokana* (*Cicuta*) lengviau visur įsitvirtintų, pravartu paaiškinti jo darybą ir motyvaciją. *Nuokana* žemaičio Ivinskio padaryta iš *nukanoti* „nužudyti“ (*kanoti* – „naikinti; kamuoti“; plg. dar *nukanėti* „nusibaigti“).

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Auksoriūtė A. 1995: L. Ivinskio „Prigimtumenės“ taksonų pavadinimai. – *Terminologija* 2, 58–65.
- Auksoriūtė A. 1997: Lauryno Ivinskio „Prigimtumenės“ sistematikos kategorijų pavadinimai. – *Lauryno Ivinskio kalendoriaus 150-mečiui. Straipsniai ir dokumentai*, Vilnius, 33–39.
- Auksoriūtė A. 2000: L. Ivinskio mikologijos terminai. – *Terminologija* 7, 48–57.
- Auksoriūtė A. 2001: L. Ivinskio minerologijos naujadarai. – *Terminologija* 8, 95–111.
- Auksoriūtė A. 2002: Keletas L. Ivinskio augalų pavadinimų. – *Terminologija* 9, 95–102.
- Auksoriūtė A. 2003: Individualieji L. Ivinskio *Lenkų–žemaičių kalbų žodyno* ir *Prigimtumenės* augalų vardai. – *Terminologija* 10, 135–142.
- Auksoriūtė A. 2004: Neaiškios darybos L. Ivinskio *Prigimtumenės* naujažodžiai. – *Terminologijos istorijos ir dabarties problemos*, Vilnius, 127–149.
- Auksoriūtė A. 2007: Lauryno Ivinskio keturkalbio žodyno terminai. – *Terminologija* 14, 72–91.
- Auksoriūtė A. 2008: Keletas atgaivintų Lauryno Ivinskio augalų vardų. – *Terminologija* 15, 132–141.
- Averincevas S. 1989: NT apžvalga – *Katalikų kalendorius žinynas 1989*. Vertė P. Kimbrys.
- DŽ 1972: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius.
- DŽ 1993: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius.
- DŽ 2000: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius.
- Gliwa 2002: Nuodingų augalų *núokana* ‘*Cicuta virosa* L.’ bei *núokanis* ‘toks grybas *Lactarius turpis* Weinm.’ pavadinimai lietuvių kalboje. – *Onomasiology Online* 3 (2002) a linguistic journal edited by Joachim Grzega, Alfred Bammesberger and Marion Schöner, ISSN 1616–9484.
- Ivinskis L. R 1995: *Raštai*. Sudarė R. Mikšytė, redagavo V. Vanagas ir V. Vitkauskas, Vilnius.
- Kruopas J. 1998: L. Ivinskio leksikografiniai darbai. – *Rinkiniai raštai*, Vilnius, 191–198.
- Ksenofontas 1993: *Atsiminimai apie Sokratą*. Vertė V. Kazanskienė, Vilnius.
- LBŽ 1938: *Lietuviškas botanikos žodynas. I dalis*. Sudarė Botanikos žodyno komisija, vadovaujama doc. L. Vailionio, redagavo dr. J. Dagys, Kaunas.
- LKŽ I₂ 1968: *Lietuvių kalbos žodynas* 1, Vilnius.
- LKŽ II₂ 1969: *Lietuvių kalbos žodynas* 2, Vilnius.
- LKŽ V 1959: *Lietuvių kalbos žodynas* 5, Vilnius.
- LKŽ VIII 1970: *Lietuvių kalbos žodynas* 8, Vilnius.
- LLIChrest 1957: *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija*, Vilnius.
- LoLieŽ 2007: Kuzavinis K. *Lotynų–lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius.
- Lukianas 1975: *Dievai, heteros, pranašai*. Vertė L. Valkūnas.
- Matulionis P. 1906–1907: *Žolynas. Dalis II. Lietuvos augalų žodynas ir augalų taisyklės*, Vilnius.
- RLŽ 1924: Baronas J. *Rusiškai lietuviškas žodynas*, Kaunas.
- Ruso Ž. Ž. 1979: *Rinkiniai raštai*. Vertė L. A. Skūpas, Vilnius.
- TŽŽ 1936: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Sudarė K. Boruta, Pr. Čepėnas, S. Sirutytė-Čepėnienė, redagavo J. Žiugžda, peržiūrėjo Vacl. Biržiška, Pr. Dovydaitis, Kaunas.
- TŽŽ 1951: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Redagavo I. V. Liochinas ir F. N. Petrovas, vertė O. Katinskaitė, Ch. Lemchenas, J. Talmantas, lietuviškąjį leidimą redagavo Ch. Lemchenas, Vilnius.
- TŽŽ 1969: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Redagavo I. Liochinas, S. Lokšina, F. Petrovas (vyr. redaktorius) ir L. Šaumianas, vertė O. Doveikienė, J. Kabelka ir Ch. Lemchenas, lietuviškąjį leidimą redagavo Ch. Lemchenas, Vilnius.

TŽŽ 1985: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Ats. redaktorius V. Kvietkauskas, Vilnius.

TŽŽ I 1999: Vaitkevičiūtė V. *Tarptautinių žodžių žodynas A–K*, Vilnius.

TŽŽ 2001: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Ats. redaktorius A. Kinderys, Vilnius.

Дворецкий И. Х. 1986: *Латинско–русский словарь*, Москва: „Русский язык“.

Нерсесянц В. С. 1977: *Сократ*, Москва: „Наука“.

Gauta 2010-12-29

Jonas Klimavičius

Erfurto g. 56-14,

04107 Vilnius, Lietuva